

bilimname XXXVI, 2018/2, 399-428
Geliş Tarihi: 08.08.2018, Kabul Tarihi: 10.10.2018, Yayın Tarihi: 31.10.2018
doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.452080>

HAREZM-KIPÇAK DÖNEMİNDE ARAPÇA İLE TÜRKÇEYİ BULUŞTURAN SÖZLÜKLER:

Ez-Zemahşerî'nin Mukaddimetu'l-Edeb'i Örneği

© Muhammet Vehbi DERELİ^a

Öz

Yabancılara Türkçe öğretiminin tarihi çok eskilere dayanır. Türklerin İslam'a girmesi ile birlikte bu iki dili bir araya getiren özgün sözlükler hazırlanmıştır. Büyük ölçüde Arap sözlük hazırlama ekolleri temeline dayanan Türk sözlükçülüğünün kuruluşu asıl olarak Karahanlılar dönemine rastlamaktadır. Kaşgarlı Mahmud, Ebû İbrahim el-Fârâbî'nin *Divânu'l-Edeb*'de uyguladığı kalıp ve uyak ekolünü geliştirerek, ilk Türk sözlükçülüğü ekolünü kurmuştur. Ancak Kaşgarlı'nın başlattığı anlayışın sürdürülememesi, Türk sözlükçülük tarihi açısından büyük eksikliklerdir. Ondan sonra, bu alanında onun kurduğu ekolden habersiz olarak Harezmi ve Kıpçak sahasında Türk ve Arap bilginlerce Türk dilini öğrenmek ve öğretmek amacıyla çeşitli tarzlarda sözlükler oluşturulmuştur. Bunlardan biri de ez-Zemahşerî'nin *Mukaddimetul-Edeb*'idir.

Sözlüğün müellifi Mahmud b. Ömer el-Harezmi ez-Zemahşerî, 467/1075 yılında bugün Özbekistan topraklarında bulunan Harezmi'nin Zemahşer kasabasında doğmuştur. Arap asıllı olmamasına rağmen, Arap Dili ve Edebiyatı, Tefsir ve Fıkıh gibi alanlarda önemli eserler veren bir dilci ve kelamcıdır. Arap ve Türk sözlükçülüğü açısından da kendisine çok şey borçlu olduğumuz bir bilginidir. *Esâsu'l-Belâga* adlı Arapça lügati hazırlayan müellif, Arapça öğrenmek isteyen Harzemşahlar Devleti Hükümdarı Atsız b. Muhammed için de *Mukaddimetu'l-Edeb*'i kaleme almıştır. Bu, onun Türkçe yazılmış tek eseridir. Arapça pratik bir sözlük niteliğinde olan eserin ez-Zemahşerî tarafından yazılmış nüshası şu ana kadar bulunmamıştır. Arapça-Farsça-Türkçe yazma nüshaları çoktur ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır. Dönemin söz varlığının tespiti açısından adeta bir hazine olan bu pratik sözlük, isimler, fiiller, harfler, isim ve fiil çekimleri olmak üzere beş bölüme ayrılır. Onda Orta Asya Türklerinin hayat teşkilatını ve genel anlamda Türklerin devlet varlığına dair işaretler bulmak mümkündür. Bu bakımdan onun *Divânu Lügâti't-Türk*'e nispetle daha orijinal olduğu yorumlarına dahi rastlanmaktadır.

^a Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, mvdereli@gmail.com

Anahtar kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, ez-Zemahşerî, Mukaddimetu'l-Edeb, Harezmi Türkçesi, Sözlük bilimi.

**DICTIONARIES COMBINING ARABIC AND TURKISH IN KHWARAZM-
KIPCHAK PERIOD: THE EXAMPLE OF AL-ZAMAKHSHARI'S MUQADDIMAT
AL-ADAB**

The history of teaching Turkish to foreigners is based on very old ones. A lot of research, articles and books have been written in this area. With the entry of Turks into Islam, very unique dictionaries have emerged that bring these two languages together.

Of course, Islam is the basis of Turkish-Arabic relations. With the acceptance of Muslims by the Turks, many foreign language vocabulary began to be exchanged between these two languages, mainly religious. The foundation of the Turkish literary body is mainly found in the Karakhanids period. With the acceptance of Islam by the Turks, a new culture circle has been formed for the Turks. The dictionaries created in this framework were prepared on the basis of the Arabic dictionary preparation associations. Mahmud al-Kashgari, taking into account the sound structure of the Turkish language, developed the mold and rhyme school which the Turkish Arabic dictionary writer Abu İbrâhîm İshâq b. İbrahim al-Farabi applied in Dîvânu'l-Edeb and so he established the first Turkish lexicography.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş: İlk Sözlük Çalışmalarına Bakış

Yaklaşık bin dört yüz yıllık bir tarihî geçmişi olan Türk-Arap ilişkilerinin önemli bir boyutu da dil alanıdır. Arapça, X. yüzyıldan itibaren Türkçeye başta dini alan olmak üzere çeşitli alanlarda çok sayıda sözcük vermiştir. Buna karşılık, Türkçeden de Arap lehçe ve ağızlarına, çeşitli kavram alanlarına ait pek çok sözcük geçmiştir.¹

Bir dilin düşünce ve kültür zenginliğini ortaya koyan, dilin söz varlığını sonraki nesillere aktaran en önemli kaynaklardan biri de sözlüklerdir. Arapçada mu'cem olarak ifade edilen sözlükler, dil öğrenimi için vazgeçilmez kaynaklar arasında yer alır. Sözlükçülük üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. "Sözlük" kelimesini birçok şekilde tanımlamak söz konusu olsa da genel hatlarıyla sözlükleri, "belirli bir amaç doğrultusunda ve bu amaca uygun

¹ Ali Akar, "Türkçe-Arapça Arasındaki Sözcük İlişkileri," *Karadeniz-Blacksea-Chornoye More* II/8 (2010): 9.

kurallar çerçevesinde, bir veya birkaç dilin kelimelerini, kelime gruplarını veya daha büyük birimlerini dizgisel bir biçimde ortaya koyan söz varlığı çalışmaları" şeklinde tarif etmek mümkündür.²

Sözlük çalışmalarını konu edinen bilim dalına ise sözlük bilimi (leksikografi, lexicography) adı verilmektedir. Sözlükçülük, Türkçe Sözlükte "sözlük yazma veya hazırlama işi, sözlük yazarlığı, lugatçılık" olarak tanımlanmaktadır. Sözlük bilimi de aynı şekilde "sözlük yazma ve hazırlama işi, leksikografi" olarak tanımlanmaktadır.³ Bir dilin ya da karşılaştırmalı olarak çeşitli dillerin söz varlığını sözlük biçiminde ortaya koymaya yönelik, bu amaçla yöntemler koyarak uygulama yollarını gösteren bir bilim dalıdır.⁴

Kur'an-ı Kerim sayesinde Arapça sözlükler çok büyük bir gelişme kaydetse de Araplar, tarihte sözlük te'lif eden ilk millet değildir. Araplardan önce bu alanda eser yazan milletler arasında Asurlular, Çinliler ve Yunanlılar vardı.⁵ Mesela Asurlular, ilk sözlük çalışmalarını Araplardan yaklaşık bin yıl önce ortaya koymaya başlamışlardır.⁶ Dünyada ilk sözlüğün nerede hazırlandığı, hangi dilin temel alındığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Bilgiler, ancak bize kadar gelebilen yapıtlara dayanmaktadır. Bugünlere benzer ilk sözlük olarak İskenderiye müzesi kütüphanecisi Bizanslı Aristophanes'in hazırladığı yapıt anılır. Yunancada seyrek kullanılan ve açıklaması güç kimi kelimeleri bir araya getiren bu çalışmada tanımlara da yer veriliyordu. I. yüzyılda İskenderiyeli Pamphilus'un daha önceki çalışmalara dayanan ve 95 kitaptan oluşan Yunanca sözlüğü, Latinlerde Marcus Verrius Flaccus'un yapıtı, anılması gereken örneklerdir.⁷

MÖ III. bin yılın son dönemlerinde Sümerlerin giderek Sami kökenli Akadlarca asimile edilmesinin bir sonucu olarak Sümerli âlimler, bilinen en eski sözlükleri hazırlamaya girişmişlerdi. Sami fatihler yalnızca Sümer yazısını ödünç almakla kalmadılar. Sümerce konuşma dili olmaktan çıktıktan sonra da üzerinde çalışıp taklit ettikleri Sümer edebî eserler hazinesine de kondular. Bunun için de Sümerce kelime ve deyimlerin Akadca'ya çevrildiği

² Gökhan Ölker, "Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü" (doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011), 1.

³ TDK, *Türkçe Sözlük* (Ankara: TDK Yayınları, 2009), 1806.

⁴ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim* (Ankara: TDK Yayınları, 2003), 69.

⁵ Hüseyin Nassâr, *el-Mu'cemu'l-Arabî / Neş'etuhu ve Tatavvuruh* (Kahire: 1988), I, 177-178; Ahmet Aslan, "Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları," *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/3 (1997): 349.

⁶ Sedat Şensoy, *Veysî ve Eseri Merace'l-Bahrayn* (İstanbul: 2010), 11.

⁷ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 69.

sözlüklere pedagojik bir gereksinim doğdu.⁸

Çinlilerde dil üzerine yapılan çalışmalar, MÖ XI. yüzyıla kadar geriye gitmektedir. Ku We Yang adlı bir Çinlinin *Yu Pi En* ve Şi Wo Wan adlı bir Çinlinin de *Hu Şin* adıyla bir sözlük yazdığı bilinmektedir. Hintliler lügat ilmiyle tanıştıkları zaman Sanskritçe kelimeleri harf sırasına göre tertip etmişler; tertip sitemini de harflerin mahreçlerine göre düzenlemişlerdir. Hintlilerin ilk sözlükleri Amarakumda adıyla meşhur Amarastha'dır. VI. yüzyıldan önce yazılan bu sözlük, aynı zamanda müteradif kelimeler ile müzekker ve müennes isimleri de ihtiva eder.⁹

Çin kaynaklarına göre, Çinlilerden Türkçeyi bilen birisi (Liu Shih-ch'ing) *Nirvâna Sûtra*'yı Orhun Türkçesine çevirmiştir. Hatta bu Türkçeye ait bir sözlük bile mevcuttur.¹⁰

İslam'ın gelişi ile birlikte, dilin belagat ve fesahati açısından mükemmel bir örnek olan Kur'an-ı Kerim, gramer ve edebî yönden Arapçanın bütün özellik ve inceliklerini içeren muhtevasıyla dil ve edebiyata dair çalışmaların da ilk hareket noktası ve kaynağı olmuştur. VIII. yüzyılın ortalarından itibaren ilk lügat müellifleri tarafından farklı amaçlarla yazılmış ve muhtevalarına göre *Garîbu'l-Kur'an*, *Lugatu'l-Kur'an*, *el-Vucûh ve'n-Nezâir*, *Garîbu'l-Hadîs* ve *en-Nevâdir* adı verilen sözlükler telif edilmiştir. İran asıllı Arap dilcisi Ebû Tahir Muhammed b. Yakub el-Fîruzâbâdî'nin (1329-1414) *el-Kamûsu'l-Muhît* adlı Arapça sözlüğünün başlangıçta 60 ciltten oluştuğu nakledilir. Bugün elimizde mevcut olan sözlük, onun ancak otuzda biridir. Yetmiş binden fazla muştak kelimededen oluşur.¹¹

A. Arap ve Türk Sözlükçülüğü

Türk sözlükçülüğünün kuruluşu asıl olarak Karahanlılar dönemine rastlamaktadır. Türklerin İslamiyet'i kabulüyle Türkler için yeni bir kültür dairesi oluşmuştur. Bu çerçevede oluşturulan sözlükler, Arap sözlük hazırlama ekolleri temelinde hazırlanmıştır.¹² Bu sebeple öncelikle Arap sözlükçülüğü ve buna dair ekoller hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Arapça sözlük yazımının İslam ile birlikte başladığı görülür. Bu da aslında Kur'an'ın doğru anlaşılması hedefine yöneliktir. Arapçanın bütün

⁸ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*, çev., Hamide Koyukan (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 1999), 25.

⁹ Yusuf Öz, "Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler" (doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1996), 1-2.

¹⁰ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi-II* (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984), 110.

¹¹ Krş. Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 70.

¹² Ülker, *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, 5.

kelimelerini toplamak gayesiyle yola çıkan sözlük yazarlarının ilki el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî'dir (ö. 175/791). Onun açtığı bu çığırda birlikte daha sonra pek çok sözlük müellifi ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalar genel bir tasnife tabi tutulursa Anlam Ekolü ve Lafız Ekolü şeklinde iki grupta özetlenebilir. Anlam ekolü, sözlükleri mana ve konulara göre düzenlemiştir. Bu ekolün öncüsü Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellâm'dır (ö. 224/838). O, *el-Garîbu'l-Musannef*'te bu yolu takip etmiştir. Lafız ekolü ise kurallarını dilbilimin bir dalı olan ses bilimine dayandırmış ve harflere itibar etmiştir. Ancak bu ekolde de harflerin tertibi konusunda farklılıklar oluşmuştur: el-Halîl b. Ahmed ekolü, el-Cevherî ekolü ve el-Bermekî ekolü gibi.¹³

Aslında başlangıçta klasik Arapçada "sözlük" anlamına gelen belirli bir kelimedenden söz etmek kolay değildir. Bu bakımdan "kitâbu'l-garîb, kitâbu'l-hayl ve kitâbu'l-ibil" gibi terkiplerle veya "kâmûs, mu'cem, keşşâf" gibi farklı isimlerle sözlük ve kavram ansiklopedileri yazıldığı olmuştur. Önceleri Hadis ve Siyer kaynaklarında kullanılan,¹⁴ dil alanında ise ilk defa İbn Fâris¹⁵ (ö. 395/1004) ve Ebû Hilâl el-Askerî'nin¹⁶ (ö. 400/1009'dan sonra) eserlerinde görülen ve sonraları yaygınlaşan "mu'cem" kelimesi, "ucme" kökünden türemiştir. Bu kelime, "açıklamak ve açıkça belirtmek" anlamındaki "beyân ve ifsâh" kelimelerinin zıddıdır, yani konuşmadaki kapalılığı, belirsizliği, merakını anlatamamayı ve zor anlaşılır olmayı ifade eder. Arap olmayanlara, bu dili düzgün konuşamayıp merakını iyi anlatamadıkları için "acem" denilmesi de bu yüzdendir.¹⁷

"Kâmûs" ise Grek kökenli bir kelime olup, aslında "okyanus" anlamına gelmektedir. el-Fîruzâbâdî'nin (ö. 817/1415) *el-Kamûsu'l-Muhît* adlı eseriyle birlikte, sözlük anlamında kullanılmaya başlanmıştır.¹⁸

¹³ Geniş bilgi için bkz. Ahmed Abdulgafûr Attâr, *es-Sıhah ve Medârisu'l-Mu'cemâti'l-Arabîyye* (Mekke: 1990), 122 vd; Şensoy, *Veysi ve Eseri*, 11-20.

¹⁴ Mesela "Mu'cemu ashabi'l-bedr" (Bedir gazvesine katılan sahabîlerin isimleri) ifadesi ilk kaynaklarda yer alır. Müstakil olarak da ilk defa Ali b. Saîd el-Askerî (ö. 300/912), Ebû Ya'lâ (ö. 307/919) gibi isimlerin Mu'cemu's-sahabe (Sahabe antolojisi) adlı eserleri, ilk dönemlerden itibaren oldukça yaygındır. Geniş bilgi için bkz. Nassâr, *el-Mu'cemu'l-Arabî*, I, 12.

¹⁵ Eseri, *Mu'cemu Mekayisi'l-Luga* adını taşır. Eserin birçok baskısı yapılmıştır.

¹⁶ Bkz. *el-Mu'cem fi Bakıyyeti'l-Eşyâ, maa Zeyli Esmâi Bakıyyeti'l-Eşyâ li-Ebî Hilal el-Askerî*, dirase ve thk., Ahmed Abdu'ttevvâb (Kahire: Dâru'l-Fazîle, ts.). Bu gibi eserlerle birlikte "mu'cem" kelimesi IV. (X) asırdan itibaren yaygın kullanılır olmuştur.

¹⁷ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-Ayn: muratteben alâ hurûfi'l-mu'cem*, thk., Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003), III, 105. Ayrıca bkz. Soner Gündüzöz, "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları," *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri* (İstanbul: İsam Yayınları, 2015), 23.

¹⁸ Nassâr, *el-Mu'cemu'l-Arabî*, I, 11; Gündüzöz, *Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları*, 25.

Derinlemesine incelendiğinde, Arap sözlükçülüğünde yukarıda temelde iki kategoride özetlenmiş olan ancak düzenlenme yöntemi ve ilkelerinin farklılığından dolayı farklılık arz eden beş ayrı sözlük ekolünden de söz edilebilir. Bunlar:

a. Mahreç ve Taklîb (Kalb sistemi): Bu ekole mensup müellifler, Arapça kelimeleri ilk harflerinin mahreç sırasına göre düzenlemişlerdir. Kurucusu Arap dircisi el-Halîl b. Ahmed, eseri de *Kitâbu'l-Ayn*'dir.

b. Özel Alfabetik Düzen: Bu ekole giren sözlüklerin her birinde uygulanan yöntem değişik olmakla beraber, kelimeler önce mudâ'af, sunâî ve mulhakları (ilaveleri), sulâsî ve mulhakları şeklinde aslî harflerine göre bablara bölünmüş, bablarda yer alan kelimeler de "hemze"den yâ harfine kadar alfabetik sırada düzenlenmiştir. Ekolün kurucusu İbn Dureyd (ö. 321/933), eseri ise *Cemheratu'l-Luga*'dır.

c. Kafiye Düzeni: Bu ekolde kelimeler, mucerred /yalın köklerinin son harfleri dikkate alınarak alfabetik şekilde sıralanmış ve kelimenin asli kökünün son harfine de bab adı verilmiştir. Kurucusu hakkında tartışmalar bulunmakla beraber, bu ekolü geliştiren, ekolün ilk orijinal ve en sağlam eserini yazan Farablî Türk asıllı Ebû Nasr İsmail el-Cevherî'dir (ö. 393/1003). *Eseri Tâcu'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye*'dir.

d. Alfabetik Düzen: Bu ekolde düzenlenen sözlüklerin ortak özelliği, kelime köklerinin birinci, ikinci, üçüncü vb. harflerine göre hemzeden başlayarak ye harfine kadar alfabetik bir düzende dizilmiş olmasıdır. Bugünkü modern Arap sözlükçülüğünün de bağlı bulunduğu bu ekolün öncülüğünü *Esâsu'l-Belâga* adlı Arapça sözlüğüyle bu çalışmanın da konusunu teşkil eden ez-Zemahşerî (ö. 538/1144) yapmıştır.

e. Tematik: Bu ekolde düzenlenen sözlüklerde, sözlükçüler kelimeleri anlamlarına ve ait oldukları konulara göre bablara, babları da gerektiğinde birtakım ikinci bölümlere ayırarak bir konu etrafında toplamışlardır. Bu ekolün kurucusu el-*Garîbu'l-Musannef*¹⁹ adlı eseriyle Ebû 'Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm'dır.²⁰

Türkçe-Arapça ilişkilerinin temelinde elbette İslâmiyet vardır. Türklerin Müslümanlığı kabul etmeleri ile birlikte bu iki dil arasında başta dinî olmak üzere birçok alanda kelime alış-verişi başlamıştır. Fakat bundan önce, Türklerin Hint-Avrupa dilleri ile ilişkileri olmuştur. Türkler 762 yılında

¹⁹ Nşr., Muhammed el-Muhtâr el-Abîdî (Tunus: 1990).

²⁰ Krş. Paşa Yavuzarslan, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü* (Ankara: Tiydem Yayıncılık, 2009), 1; Ölker, *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, 5-6.

Maniheizm'i kabul ettikten sonra Hint, Sanskrit ve Sogd dillerinden kelimeler almışlardır. Bir süre sonra Eski Uygurcadaki dinî terimlerin büyük bir bölümü bu dillerden geçen kelimelerin Türkçeye uyarlanması şeklinde görülür.²¹

Türk sözlük biliminden söz edilirken, onun temelini Arap sözlükçülüğünün oluşturduğu ifade edilmelidir. Çünkü ilk Türkoloji eserleri, tamamıyla Arap biliminin teorik ve metodolojik esasına oturtulmuştur. Miladın ilk bininci yılının ikinci yarısında doğunun, özellikle Arap ve Fars dil biliminin, sözlük biliminin güçlü bir şekilde gelişmesine yol açan birçok siyasî ve sosyal olay meydana gelmiştir. 632 yılından itibaren, İslam dinini yaymak amacıyla başka ülkelere yapılan seferlerin doğal sonucu olarak Arap dil bilimi gelişmeye başlamıştır. Fethettiği ülkelerde Arap dilini resmî dil durumuna getirme ve Kuran'ı doğru okuma ve yazma işlerini yola koyma gibi pratik amaçlar, Arap dilini her yönü ile incelemeye sevk eden amillerdendir.²²

Türk sözlükçülük tarihinin, Kaşgarlı Muhmud'un XI. yüzyılda kaleme aldığı *Dîvânu Lugâti't-Türk* adlı çalışmayla başladığı kabul edilir. Kaşgarlı'nın bu eseri bir sözlük olmanın yanında bünyesinde dil bilgisi kuralları içeren, verdiği örneklerle dilin söz varlığını ortaya koyan geniş kapsamlı bir çalışmadır. Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazıldığı için iki dilli bir sözlüktür. Mahmud b. Hüseyin b. Muhammed tarafından 1072 Ocağında yazılmaya başlanmış, 1077 yılında bitirilmiştir. Mahmud, eserini Abbasi halifesi Ebu'l-Kâsım Abdullah'a sunmuştur. Eserin malzemesi Türk dünyasından toplanmış, Bağdat'ta kitap hâline getirilmiştir. Eserin tam adı, Türk dillerini toplayan kitap anlamında *Kitâbu Dîvânı Lugâti't-Türk*'tür.²³

Kaşgarlı Mahmud, Türk asıllı Arapça sözlük yazarı Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî'nin (ö. 350/961) *Dîvânu'l-Edeb*'de uyguladığı kalıp ve uyak ekolünü, Türk dilinin ses yapısını dikkate alarak geliştirmiş ve ilk Türk sözlükçülüğü ekolünü de kurmuştur. Ancak Kaşgarlı'nın başlattığı sözlük çalışmalarının, daha sonraki bilginler tarafından sürdürülmemesi, Türk sözlükçülük tarihi açısından büyük bir kayıp olduğu gibi Türk dilinin söz varlığının tespiti açısından da büyük bir eksikliklerdir. Kaşgarlı Mahmud'dan sonra, Türk sözlükçülük alanında onun kurduğu ekolden habersiz ve farklı olarak Harezmi ve Kıpçak sahasında gerek Türk gerekse Arap bilginler

²¹ Akar, a.g.m., 12.

²² Gülzura Cumakunova, "Türk Sözlükbiliminin Etkileşim Alanları," *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 4 (2011): 17.

²³ A. Bican Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 7. bs. (Ankara: Akçağ Yayınları, 2009), 314.

tarafından Türk dilini öğrenmek ve öğretmek amacıyla çeşitli tarzlarda sözlükler oluşturulmuştur.²⁴

B. Harezmi Türkçesi ve Başlıca Özellikleri

Harezmi, Aral Gölü'nün güneyinde Ceyhun (Amuderya) nehrinin Aral'a döküldüğü deltanın çevresinde yer alan ve Harzemşahlar adıyla anılan devletin kurulduğu bölgedir. Urgenç ve Hıvye gibi şehirleriyle tanınmıştır.²⁵ İslamiyet'ten sonra da bu bölgede hâkimiyet teşkil eden hükümdarlara da "Harizmşah/Harzemşah" denilmiştir.²⁶ XI. yüzyılda Gaznelilere bağlı olan bu bölgeye atanan yöneticiye de "Harzemşah" adı verilmekteydi. Selçuklular zamanında da valiler tarafından yönetilen Harezmi, Sultan Sancar'ın ölümünden sonra bağımsız olmuştur. 1156-1172 yılları arasında, sırasıyla Kutbeddin Muhammed, Atsız ve İl-Arslan, Harezmi'yi yönetir. Harzemşahlar sülalesi Oğuzların Beydili boyundan Anuş Tigin ile başlar. Bazı halklar, Moğol istilalarına maruz kalan bu bölgeden göç etmeye başlar. Harezmi devletine fiilen son veren ise Cengiz Han olmuştur.²⁷ Sonrasında Celaleddin Harzemşah, Moğolları ve Gürcüleri birkaç kez daha yenilgiye uğratsa da devleti eski gücüne kavuşturamaz. Anadolu Selçuklularına karşı da mücadele veren Celaleddin Harzemşah'ın, paralı bir asker tarafından öldürülmesiyle Harzemşahlar devleti resmen ortadan kalkmıştır.²⁸

Harezmi bölgesi, Sir Derya'nın aşağı yatağıyla birlikte daha Moğol devrinden önce, Kaşgar'ın yanında ikinci bir edebi merkez olarak önemli bir rol oynamıştır. Uzun zaman siyasi bakımdan da Altınordu'ya bağlı olan Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı kesimi, kendilerini Altınordu devrinde de muhafaza etmişler, hatta Moğol akınları bile buradaki İslamî Türk edebiyatının gelişimine engel olamamıştır. XIII. yüzyılda Harezmi ve Aşağı Sir Derya'da görülen kültür faaliyetleri, XIV. yüzyılda Altınordu'nun Saray ve Kırım şehirlerine de sıçramıştır. İslamiyet'in ilk zamanlarında Harezmi'de konuşulan dil, aslında İranî olmakla birlikte diğer İran lehçelerinden çok farklı olan Harezmi lehçesi idi. XI. yüzyılda başlayan Harezmi'nin Türkleşmesi hadisesi, XIII. yüzyıla kadar devam etmiş ve Harezmi ile ona bağlı bölgelerde yeni bir yazı dilinin kuruluşu, bu bölgenin Türkleşmesinden sonra gerçekleşebilmiştir. Harezmi'nin Türkleşmesinde özellikle Oğuzlar ve

²⁴ Yavuzarslan, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, 6; Ölker, *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, 6.

²⁵ Erol Kuyma, "Harezmi Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış", *Hitit Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Dergisi* VIII/1 (2015): 368.

²⁶ Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Ötüken Nşr., 1986), 198.

²⁷ Ercilasun, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, 369.

²⁸ Kuyma, a.g.m., 369.

Kıpçaklar çok önemli bir rol oynamışlardır.²⁹

V. yüzyılda Oğuzlarla onlara yakın Türkmenler ve yine Oğuzlara dil bakımından yakınlığı bulunan Kıpçak unsurları, Harezmi Türkçesinin oluşumunda etkili olmuştur. Hatta Kalaçlar, Kimaklar, Bayavutlar ve Kanglılar'dan oluşan Türk unsurları hem bölgenin Türkleşmesinde hem de bu sahada Türkçenin gelişmesinde etkili olmuşlardır. Harezmi'deki edebî Türkçenin teşekkülünde, Kanglı Lehçesinden başka Selçuklular devrindeki Oğuzca ve Hakaniye Türkçesinin de tesiri olmuştur. Ayrıca Kalaçlar, Kimekler, Bayavutlar, Kanglılar ve birtakım göçebe Türk aşiretleri de bu hususta etkili olmuşlardır. Bölgenin Türkleşmesinde rol oynayan bu unsurlar, bölgenin kendine has lehçesini de oluşturmuşlardır. Bu lehçe, Karahanlı yazı dili ile bağlantılı ve Oğuz, Kıpçak, Kanglı ve diğer boyların lehçelerinin karışımı ile oluşmuş Harezmi Türkçesidir. XIII. yüzyılda Karahanlı Türkçesinden gelişen ve XV. yüzyılda yerini Çağatay Türkçesine bırakan bu lehçe, Karahanlıcadan teşekkül etmesinin yanı sıra, çeşitli boyların lehçelerini de yansıması bakımından ilginç bir yazı dili olmuştur.³⁰

Harezmi Türkçesinin belli başlı özellikleri şunlardır:

a. d'li ve y'li şekillerin bir arada bulunması (*adır ~ ayır, bod ~ boy, kod ~ koy vb.*),

b. Birden fazla heceli kelimelerin sonundaki *-ğ, -g* seslerinin umumiyetle korunmakla birlikte, Oğuzcanın tesiriyle az da olsa düşürüldüklerinin görülmesi (*körklüg ~ körklü, kudug ~ kudu, türlüg ~ türlü vb.*),

c. Yükleme eki olarak *-ğ* ve *-g*'ye tesadüf edilmemesi, bazı yapım ekleri ile kelimenin bünyesine dahil hecelerin ve çekim eklerinin bağında bulunan *-ğ* ve *-g* seslerinin karışık durumda olması (*kazgan ~ kazan, kurtgar ~ kurtar, yapurgak ~ yaprak vb.*),

d. Az da olsa *k-h* değişikliğine tesadüf edilmesi (*ahtar, hatun, ohşa, yahşı vb.*),

e. Çok daha önce *b*'den dönüşmüş olan *w*'nin muhafaza edilmekle birlikte çok seyrek olarak *v*'ye veya *f*'ye dönüştüğünün görülmesi (*çewür ~ çevür, öbke > öwke ~ öfke, seb > sew, sev vb.*),

f. Harezmi Türkçesi için karakteristik bir durum olan düzlük-yuvarlaklık uyumundaki karışıklığa sıkça rastlanması (*eksil ~ eksül, uzın ~*

²⁹ Gülden Sağol, "Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler", *Türkler* 5 (2002): 804.

³⁰ Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 201 vd.

uzun, korkıt ~ korkut vb.).

g. Ayrıca 3. tekil ve çoğul şahıs iyelik ekinden sonra gelen yardımcı *n* sesinin yer yer düşmesi, geniş zamanın olumsuzu olarak *-mas, -mes* ekinin yaygın olarak kullanılması gibi hususiyetler de bu dönemi Çağataycaya yaklaştırmaktadır.³¹

C. Harezmi - Kıpçak Dönemine Ait Belli Başlı Sözlükler

1. *Tibyânu Lugâti't-Türk*: Bu eserin kaynaklarda sadece adı geçmektedir. Eser, günümüze ulaşamamıştır.³²

2. *Hilyetu'l-İnsân ve Halbetu'l-Lisân*: XV. yüzyılda İbn Muhenna (ö. 682/1283)³³ tarafından yazılmış olan bu eser, üç bölümden oluşmaktadır: Arapça-Farsça, Arapça-Türkçe ve Arapça-Moğolca. Sözlüğün Türkçe kısmı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde isim çekimleri, edatlar ve fiillerin geçmiş zaman çekimleri verilmiştir. İkinci bölümde ise basit isimler Arapça-Türkçe karşılıklarıyla birlikte verilmiştir.³⁴

3. *Codex Cumanicus*: XV. yüzyılda Kuman Türklerinden İtalyan tüccarlar ve Alman rahipler tarafından derlenmiş olup, sonradan bir araya getirilen iki ayrı defterden oluşmaktadır. Almanca ve İtalyanca bölümü olmak üzere iki bölüm hâlinindedir. İtalyanca bölümü 55 varaklık olup biri alfabetik, diğeri anlam gruplarına göre ayrılmış iki sözlükten oluşmaktadır. Almanca bölümü ise 27 varak olup, sözlüğün yanında manzum ve mensur metinler de mevcuttur.³⁵

4. *Kitâbu Mecmû'ı Tercumân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*: XIII. yüzyıla ait olan bu eser, 28 Ocak 1245 tarihinde Mısır'da Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf tarafından yazılmış veya istinsah edilmiştir. Eser 76 varak olup, kelime çeşitlerine göre düzenlenmiş dört bölümden oluşmaktadır.³⁶ Memluk Devleti'nde 1250-1517 yılları arasında Türkçeye ilgi nedeniyle Araplara Türkçe öğretmek için yazılmış kitaplardan biri olan bu eser, kelime çeşitlerine göre hazırlanmış bir sözlük-gramer olup, yaklaşık 2000 kelime içermektedir. Dört ana bölümden oluşan eserde 1. Bölüm:

³¹ Geniş bilgi ve daha çok örnek için bkz. Sağol, a.y.

³² Yavuzarslan, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, 8.

³³ Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Ahmed b. Muhammed b. Hasen el-Hillî, kendi adıyla da anılan sözlüğüyle tanınmış Iraklı dil âlimi ve tarihçidir. Türkçe üzerine yazılmış ilk eserlerden biri olan İbn Muhennâ Lugatı'nın altı nüshası bilinmektedir. bkz. DİA, Mustafa Erkan (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX, 218-219, "İbn Mühennâ" maddesi.

³⁴ Yavuzarslan, *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*, 7-8.

³⁵ Jale Demirci, "Kıpçak Sözlükleri", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* VI (1998): 145-146.

³⁶ Demirci, a.y.

Yalnızca İsimler, 2. Bölüm: Fiillerin Masterları ve Emir Biçimleri, 3. Bölüm: Kelime ve Fiil Çekimleri, 4. Bölüm: Cümle Kuralları ve Gerekli Olan Şeylerden oluşur. Eserin sonunda metnin orijinali de bulunmaktadır.³⁷

5. *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*: Memluk sahasında Türk dilinin önem kazandığı bir devirde ünlü Arap filolog Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân el-Gırnatî el-Endelusî (ö. 745/1344) tarafından Mısır-Suriye sahasında konuşulan Türk dilini incelemek amacıyla yazılmış sözlük ve gramer kitabı olan *Kitabu'l-İdrâk*, Türk dilinin en eski sözlük ve gramer kitaplarından biridir. Eser, Kahire'de 20 Ramazan 712 (18 Aralık 1312) yılında, perşembe günü tamamlanmıştır. Eserin Ebû Hayyân tarafından yazılmış orijinali elimizde değildir.³⁸

Kitâbu'l-İdrâk, bir mukaddime, 2200 kelimelik bir Türkçe sözlük ve sarf-nahivden oluşan gramer kısmı olmak üzere üç bölümden meydana gelir. Eser, müellifin yaşadığı XIV-XVI. yüzyıllar arası konuşulan Orta Türkçe Dönemi-Memluk Kıpçak Türkçesi ile yazılmıştır. Ancak yazıldığı dönem itibariyle Kıpçaklar ile Türkmenlerin Mısır ve Suriye'de ortak yaşam sürdürmeleri sebebiyle *Kitâbu'l-İdrâk*, hem Kıpçak lehçesi hem de Türkmen ve Türk lehçeleri esas alınarak hazırlanmıştır.³⁹ Ebû Hayyân, Türk dili ve gramerinin en eski/muteber eserlerinden *Kitabul-İdrâk*'in yanı sıra Türk dili ile ilgili günümüze ulaşamayan şu eserleri de yazmıştır: *Zehvu'l-Mulk fi Nahvi't-Turk*, *el-Efal fi Lisani't-Turk*, *Nefhatu'l-Misk fi Sîrati't-Turk*.⁴⁰

6. *ed-Durratu'l-Mudiyye fi'l-Lugâti't-Turkiyye*: Memluklar döneminde (1250-1517), Türkçeyi öğretmek amacıyla sözlük türünde kaleme alınan eserlerden bir diğeridir. "Türk dilinin parlayan incisi" anlamında bir isim taşıyan bu eserin orijinal yazması Floransa'daki Medicea Bibliotheca Laurenziana'da Orient 130 numara ile kayıtlıdır.⁴¹ Bu eserin de Ebû Hayyân'a ait olma ihtimali yüksektir.⁴²

³⁷ Haz., M. Sadi Çöğenli, Recep Toparlı ve Nevzat H. Yanık (Ankara: TDK Yayınları, 2000).

³⁸ Ebû Hayyân, *Kitâbü'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk*, haz., A. Melek Özyetgin (Ankara: Köksav Yayınları, 2001), 41.

³⁹ Ebû Hayyân el-Endelusî, *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1309), 9; Yusuf Doğan, "Ebû Hayyân el-Endelusî'nin *Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk* Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi", *CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi XX/2* (2016): 337.

⁴⁰ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000), V, 185; Hayruddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), VII, 152.

⁴¹ Bkz. *ed-Durratu'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Turkiyye*, haz., Recep Toparlı (Ankara: TDK Yayınları, 2003), V (5).

⁴² Bkz. Cafer Tayyar Doymaz, "Ebû Hayyân el-Endelusî'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-Darab Min Lisâni'l-Arab Adlı Eserinin Tahlili" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006), 31.

7. Mukaddimetü'l-Edeb: Bu çalışmaya da konu olan sözlük, Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî tarafından 1128-1144 yılları arasında yazılmış olup, Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanabilecekleri şekilde hazırlanmıştır. Arapça kelime ve kısa cümlelerden ibaret olan pratik bir sözlüktür.⁴³

Bunlar dışında Harezmi-Kıpçak sahasında *et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugâti't-Turkiyye*, *Bulgatu'l-Muštâk fi Lugâti't-Turk ve'l-Kıfçak* ve *el-Kavânînu'l-Kulliyeye li Zabti'l-Lugâti't-Turkiyye* adlı sözlükler de mevcuttur.⁴⁴

D. ez-Zemahşerî ve Eserlerine Kısa Bir Bakış

Uzun bir süre Kâbe civarında ikamet etmiş olması sebebiyle Carullah (Allah'ın/Allah'ın evinin komşusu) olarak da bilinen Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Harezmi ez-Zemahşerî, 467/1075 yılının Recep ayında bugün Özbekistan topraklarında bulunan Harezmi'nin Zemahşer kasabasında doğmuştur. Arap asıllı olmamasına rağmen,⁴⁵ dildeki ustalığı sebebiyle en-Nahvî olarak da bilinen ez-Zemahşerî, Arap Dili ve Edebiyatı, Tefsir, Belagat, Meâni, Beyân ve hatta Fıkıh sahalarında önemli eserler vermiş bir dilci ve kalamcıdır.⁴⁶

ez-Zemahşerî, öncelikle bir dilci olmasına rağmen daha çok tefsir ilmiyle alâkası ve yazdığı tefsiri sayesinde meşhur olmuştur. İlim tahsil etme çağında Sâmânoğulları'nın elinde bulunan, ilim ve edebiyat yönünden yıldızların doğduğu Buhâra'ya gitmiştir. Daha sonra Horasan'a, oradan da Selçukluların merkezi olan İsfahan'a gelmiştir. 512/1118 senesinde yakalandığı bir hastalıkla birlikte, dünya malı ve makam gibi tamahlardan kurtuluşun, hükümdarların civarından uzaklaşmakla mümkün olabileceğini anlamış ve Mekke'ye gitmeye karar vermiştir. Tefsirindeki mukaddimesinden anlaşılacağı üzere, yaklaşık iki sene dört ay kadar bir zaman zarfında Kur'an tefsiri *el-Keşşâf*'ını tamamlamıştır. Ayrıca, burada pek

⁴³ Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümelî Şuŕter Nüshası*, 3. bs. (Ankara: TDK Yayınları, 1993), 7

⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Demirci, "Kıpçak Sözlükleri", VI, 145-151; Ölker, *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*, 8.

⁴⁵ ez-Zemahşerî'yi genelde Fars kökenli kabul edenlerin yanında, özellikle yaşadığı dönemde Hârizm'deki nüfusun büyük çoğunluğunu Türklerin oluşturmasından dolayı Türk asıllı kabul edenler de vardır. Bununla birlikte ez-Zemahşerî, eserlerinin hemen tamamını Arapça kaleme almış, hatta eserleriyle bu dile hizmet etmeyi şeref saymıştır. Bkz. *el-Mufassal fi Sınâ'ati'l-İ'râb*, nşr., Hâlid İsmâil Hassân (Kahire: 2006), I, 17-19. Geniş bilgi için bkz. DİA, Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu (Ankara: TDV Yayınları, 2013), XLIV, 235 vd., "Zemahşerî" maddesi.

⁴⁶ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ* (Beirut: 1990), XX, 151-152, 154.

çok eser daha kaleme almıştır. Yeniden vatanına dönen ez-Zemahşerî, 538/1144 senesi başlarında Harezmi'nin Cürcaniyye kasabasında vefat etmiştir. Mu'tezile mensubu olmakla birlikte Fıkıh'ta Hanefî mezhebine bağlı olan ez-Zemahşerî, bir ayağı sakat kalmış, hayatının büyük bölümünü ilme ve eser telifine adanmış, aile ve evlât mesuliyetinden uzak yaşamıştır. Sayıları yirmiyeye varan basılmış eserleri yanında, çeşitli kütüphanelerde yazma halinde bulunan, kaybolmuş olmaları muhtemel pek çok eser telif etmiştir. *el-Keşşâf*, *el-Mufred ve'l-Murekkeb*, *el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs*, *Esâsu'l-Belâğ*, *el-Mufassal*, *Mukaddimetü'l-Edeb*, *Rabîu'l-Ebrâr*, *el-Minhâc fî Usûli'd-Dîn*, *el-Mustaksâ fî Emsâli'l-Arab*, *el-Kistâs fî'l-Arûz*, *Kitabu'n-Nasâih*, *Muştebihu Esâmi'r-Ruvât*, bunlardan sadece birkaçıdır.⁴⁷

E. Mukaddimetü'l-Edeb'in Yazma Nüshaları

ez-Zemahşerî'nin dilcileri en fazla ilgilendiren eseri hiç şüphe yok ki *Mukaddimetü'l-Edeb* isimli sözlüğüdür. Bu, onun Türkçe yazılmış tek eseridir. Arapça pratik bir sözlük niteliğinde olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'in ez-Zemahşerî tarafından yazılmış nüshası şu ana kadar bulunamamıştır. İstinsah edilmiş Arapça-Farsça-Türkçe yazma nüshaları çoktur ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır. J. Vetzstein ve C. Brokelmann gibi müsteşrikler, eseri Arapça-Farsça sözlüğü sayarken; Z.V. Togan ve N. Yüce gibi Türk bilginleri ise eserin Arapça-Türkçe olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca eserin bir adet Moğolcaya, bir de eski İran dili olan Harizmceye tercümeli nüshaları da mevcuttur.⁴⁸ Sözlüğe bakıldığında, kanaatimizce bu eserin öncelikle bir Arapça-Türkçe lugati olduğunu söylemek çok daha uygun gözükmektedir.

Mukaddimetü'l-Edeb'in yazmalarının çoğunda Arapça olan metnin satır altlarında bulunan tercüme arasında Oğuzca-Türkmence, Farsça, Harizm Türkçesi, Harizmce (İran dili), Moğolca, Altınordu, Çağatayca, Osmanlıca, Kıpçakça ve Eski Anadolu Türkçesi olmak üzere toplam 10 nüsha göze çarpar.⁴⁹

Mukaddimetü'l-Edeb'in günümüze ulaşan en eski nüshaları XIII-XV.

⁴⁷ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Hallikân, *Vefeyâtul-A'yân* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1994), V, 168-174; Muhammed Huseyn ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995), I, 437; Ali Özek, *ez-Zemahşeri ve Arap Lugatçılığındaki Yeri* (İstanbul: Ensar Nşr., 2005), 26 vd.

⁴⁸ Rahman İlmammedov, "Zemahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb Eserinin Türk Dilleri İçin Önemi," *Gönül Sultanları Buluşması* (Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı-TDKB, 2014), 549-556.

⁴⁹ Selami Sönmez, "Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 40 (2009): 157.

asırlara aittir. Bunların sayısı yirmiden fazla olup çoğu Harizm Türkçesi, bazıları da Farsça satır altı tercümelidir. Daha sonra istinsah edilen nüshalardaki tercümeleler ise Farsça, Çağatayca ve Osmanlı Türkçesiyledir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de kelime, ibare ve kısa cümlelerden oluşan Arapça metnin altında nüshaların çoğunda bu tercümeleler bulunmaktadır. Bunların önemli bir kısmı Türkçe (Harizm Türkçesi), Farsça, ikisi XIV. yüzyıldan itibaren unutulmuş İran dili Harizmce, biri Moğolca satır altı tercümelidir. Eserin müellif nüshası elde bulunmadığından bu tercümelelerin ez-Zemahşeri'ye ait olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir.⁵⁰

Eserin, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde, üç farklı nüsha olarak Topkapı Sarayı Ahmed III Kütüphanesinde, Damad İbrahim Paşa Kütüphanesinde, Yeni Cami Kütüphanesinde, Beşirağa'da, Millet Kütüphanesinde, Yozgat Kütüphanesinde, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde, Manisa Kütüphanesinde, Paris Supplement turc, Âtîf Efendi Kütüphanesinde, Berlin Devlet Kütüphanesinde ve British Museum'da vb. olmak üzere birçok yazma nüshasına ulaşılmıştır. Bu yazmaların karşılaştırılmasından hareketle, Doğu Türkçe sözlüğünün, muhtelif yer ve zamanda değişikliklere maruz kalmakla beraber, Poppe'nin neşrettiği Çağatayca lugatten farklı olarak hepsinin bir tek Harezmi Türkçesine dönebileceğini söylemek mümkündür. Ayrıca eserin Doğu Türkçe tercümele yazmalarına Türkistan, Afganistan, İran ve Hindistan kütüphanelerinde rastlanmıştır. Türkistan'daki nüshalardan birisi Özbekistan İlimler Akademisi el yazmaları katalogunda (Taşkent, 1952, I, 188) Eski Özbekçe tercümele olarak kaydedilmiştir.⁵¹

Eser, Moğolca ve Farsçaya da tercüme edilmiş ve devrinde büyük ilgi görmüştür. Moğol tercümesi üzerinde Nicholas Poppe, Farsça tercümesi üzerinde J. G. Wezstein çalışmışlardır.⁵²

Eser, yedi nüshasına dayanılarak ilk defa Arapça- Farsça metin ve Arapça- Latince indeksle birlikte J. O. Wetzstein tarafından yayımlanmıştır (*Samachscharii Lexicon arabicum persicum*, 1-11, Leipzig, 1844-1850). İshak Hocası Ahmed Efendi'nin 1117/1705 yılında *Aksa'l-Ereb fi Tercemeti'l-Mukaddimeti'l-Edeb* adıyla Osmanlı Türkçesi'ne yaptığı çeviri bu tarihten 190 yıl sonra basılabilmektedir (İstanbul, 1313). A. Fitret'in 1926'da Buhara'da İbn Sina Kütüphanesi'nde rastladığı Farsça, Çağatayca ve Moğolca tercümele

⁵⁰ DİA, Nuri Yüce (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), XXXI, 120, "Mukaddimetü'l-Edeb" maddesi.

⁵¹ Geniş bilgi için bkz. Z. Velidi Togan, "Zemahşeri'nin Doğu Türkçesi ile Mukaddimetü'l-Edeb," <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/172904>: 82-88 (erişim 11.06.2018).

⁵² Funda Toprak, "Harezmi Türkçesi ve Fiillerin Özellikleri", *Türk-Kırgız Manas Üniversitesi Sos. Bil. Dergisi* 13 (2003): 108.

bir nüshayı Nicholas Poppe neşretmiştir (*Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-adab*, I-III, Moskova-Leningrad, 1938-1939, III. cilt indeks)⁵³. Zeki Velidi Togan, Konya'da bulunduğu İran dili Harizmce satır altı tercümeli önemli bir nüshayı tıpkıbasımı ile birlikte yayımlamış (*Harezmi Tercümeli Mukaddimat al-adab*, İstanbul, 1951), Johannes Benzing bu nüsha üzerinde çalışarak Harizmce, Arapça, Farsça transkripsiyonlu metni Latince ve Almanca çevirisiyle birlikte neşretmiştir. M. Kazım İmam ise İran Meclis Kütüphanesi'ndeki yedi nüshanın Arapça metin ve Farsça çevirilerini yayımlamıştır (*Pişrev-i Edeb ya Mukaddimetü'l-Edeb*, I-III, Tahran, 1342-1343/1963-1965).⁵⁴

ez-Zemahşerî'nin Türkçe sözlüğünün aslı (ilk) şeklini tespit etmek için onun aynı kitaba yazdığı Harezmi ve Farsça karşılıklarını da ele alarak her üçünü karşılaştırmak şarttır. Türkçe sözlük gibi Farsçası da, ya ez-Zemahşerî'den tamamen müstakil olarak yeniden yapılmış yahut da müellifin bu Farsça sözlüğü, zaman ve mekâna göre tadilata uğramıştır. Ülkemiz kütüphanelerindeki Farsça bölümün Harezmi'de yazılan en eski nüshası Damad İbrahim Paşa'daki «R» nüshasıdır. Bu nüsha, sonraki Farsça sözlüklerden farklı olarak Harezmi'ye daha yakındır. Bu husus, Türkçe kısım için de aynı şekilde söz konusudur. ez-Zemahşerî'nin Harezmi Türkçesi ihya edilirse, ondan sonra bu eserin muhtelif Türk illerinde, muhtelif zamanlarda yerli şivelere göre ne gibi değişim ve düzeltmelere maruz kaldığını tespit etmek ve bu eseri Türk diyalektolojisi tarihini öğrenmede tatbik etmek mümkün olacaktır.⁵⁵

F. Mukaddimetü'l-Edeb'in Telif Ortamı ve Özellikleri

Mukaddimetü'l-Edeb, ez-Zemahşerî'nin dönemin hükümdarı Harizmşah Atsız b. Muhammed b. Anûş Tigin'e sunduğu Arapça pratik bir sözlüktür. Yazılış tarihi tam olarak belli değilse de Atsız'ın hükümdarlığının 1127-1156 yılları arası olduğu, ez-Zemahşerî'nin vefatının da 1144 yılı olduğu dikkate alındığında, 1128-1144 yılları arasında yazılmış olduğu tahmin edilebilir. Eser, Arapça öğrenmek isteyenlerin kolaylıkla kullanabilecekleri şekilde hazırlanmış olduğundan; bir önceki kelime veya cümle ile bir sonraki arasında bir bağ yoktur.⁵⁶

Sözlükte Arapça metin, Türkçe açıklamalardan oluşmaktadır. ez-

⁵³ Bu çalışmanın sözlük kısmı, Mustafa S. Kaçalın tarafından Türkçeye çevrilmiştir: *Mukaddimetü'l-Edeb/Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü* (Ankara: TDK Yayınları, 2009).

⁵⁴ DİA, Yüce, XXXI, 121, "Mukaddimetü'l-Edeb" maddesi.

⁵⁵ Togan, *Zemahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edebi*, 86, 88.

⁵⁶ Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 7.

Zemahşerî'nin muhtemelen ölümünden birkaç yıl önce tamamladığı ve orijinal nüshasının kayıp olduğu eserin ana yapısı Arapça metin satır aralarına çeşitli Türk lehçeleri ile açıklamalarından oluşmaktadır. Pek çok nüshaları bulunan eserin bazı nüshalarında istinsah tarihi ve sahibi belli değildir.⁵⁷

Mukaddimetü'l-Edeb'in, Atsız'ın emrinin yerine getirilmesi dışında şu amaçlara yönelik olarak yazıldığı da düşünülebilir:

a. Arap dilinin üstünlüğünü ispatlamak, bu gerçeği ilgili herkese kabul ettirmek. ez-Zemahşerî bunu açıkça ifade etmemesine rağmen, Arapçanın gramatik ve edebi inceliklerini ortaya dökmeye yönelik onun bütün eserlerinin gizli amacı budur.⁵⁸

b. Arap olmayanlara Arapça öğretmek. ez-Zemahşerî, eserinin önsözünde “devrin hükümdarı Atsız b. Hârizmşâh'ın Arap dilini öteki dillere tercih ettiğini ve zengin saray kütüphanesi için bir nüsha yazmasını emrettiğini, kendisinin de bu emre uyararak kitabı yazıp Atsız'a ithaf ettiğini ve kitabının bütün memleketlerde makbule geçerek Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını istediğini” kaydetmektedir. ez-Zemahşerî, “bütün diller” sözü ile Harizm bölgesinde o zaman ilim dili olan Arapça dışındaki Farsça, Hârizm Türkçesi ve Hârizmce gibi bölgede konuşulan ve bilinen diğer dilleri kastetmiş olmalıdır.⁵⁹

Buradan ez-Zemahşerî'nin Harezmi bölgesindeki Türk ve Acem kavimlerine Arapçayı öğretmeyi amaçladığını çıkarmak mümkündür. Orijinalin satır aralarında yer alan çeşitli dillerdeki (Harizm Türkçesi, Farsça, Harizmce, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca vs.) açıklamaları, eserin amacına büyük ölçüde ulaştığını göstermektedir. Arapça öğrenmek isteyenler, Arapça metni kalın uçlu bir kalemle istinsah etmişler, satır altına da ince uçlu bir kalemle ilgili Arapça kelimenin anlamını kendi dillerinde yazmışlardır. Zamanla istinsah edilen nüshalar burada sayılamayacak kadar çoğalmıştır. Bilinen nüshaların en eskileri Hârizm Türkçesi ve Farsça tercümeli olan nüshalardır.⁶⁰ İlk nüshanın Atsız'ın en iyi bildiği dil olan Türkçeye veya ikinci dili olan Farsçaya tercüme edilmiş olması akla yakın gelmektedir.

c. Araplara kendi dillerinin inceliklerin öğretmek. ez-Zemahşerî Arapçaya gerek dil bilgisi ve gerekse edebi sanat ve incelikleriyle o denli

⁵⁷ Hüseyin Akyüz, *Türk Eğitimcileri I* (İstanbul: MEB Yayınları, 2001), 132.

⁵⁸ Sönmez, a.g.m., 162.

⁵⁹ Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 8.

⁶⁰ Geniş bilgi için bkz. Togan, a.g.m., 81-92.

hakimdi ki, Araplara “Gelin dedelerinizin dilini benden öğrenin!”⁶¹ diyecek kadar kendine güveniyor, yeterliliğine inanıyor, adeta dilinin üstünlüğüyle gururlanan Araplara meydan okuyordu.⁶²

Sözlükte Arapça kelimeler, sayıca Farsça ve Türkçe kelimelerden çoktur. Bunun asıl sebebi ise, bazen Arapça bir kelimenin tam manasını ifade eden sözcüklerin bulunmamasıdır. Eserin tüm yazma nüshalarında Arapça kelimeler aynıdır ama onların Farsça veya Türkçeye tercümesi ise, ya zaman aşımına uğraması veya manasını ifade eden başka bir kelime ile değiştirilmesi yönüyle farklılık arz eder. Bu oluşum, esasen Türkçe tercümeli yazma nüshalarda daha net göze çarpmaktadır.⁶³

Harizm Türkçesi'ni içeren en kapsamlı yayımı Nuri Yüce yapmıştır. *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Şuşter Nüshasını, dil özellikleri, metin ve dizin olarak yayımlamıştır. Yaklaşık elli sayfada eserin metin kısmı tamamen verilmiştir. 83-215. sayfalar arasında da *Mukaddimetü'l-Edeb*'de geçen kelime ve ifadeler alfabetik olarak verilmiştir. Bu indeks incelendiğinde 3000'den fazla alfabetik madde ile bu eserin nasıl bir değer taşıdığı çok daha aşikar hale gelmektedir.

Şuşter nüshasına, İran'ın Şuşter kasabasında, şahsa özel bir kütüphanede rastlanmıştır. Yazmanın bütünü 238 sayfa ve ilave 10 sayfadan ibarettir. Her sayfada 8 satır mevcuttur. Eserin nüshalarının çoğunda Arapça kelimelerin altındaki Türkçe tercüme ya birer kelime ile verilmiş ya da boş bırakılmışken; bu nüshada her Arapça kelimenin altında mutlaka Türkçe karşılık verilmiş hatta ilave açıklamalarla zenginleştirilmiştir. Farsça tercümelemin de oldukça fazla olduğu bu nüshada öteki nüshalarda ve belli başlı sözlüklerde geçmeyen bazı Orta Türkçe kelimeler bulunmaktadır. Nüshada Arapça metin iri harflerle ve okunaklı bir sülüsle yazılmış, kısmen hareke verilmiştir. Farsça ve Harizm Türkçesi ile yapılan tercümele ise küçük, ince, harekesiz ve çoğunlukla noktasız bir nesih kırmayı ile yazılıdır.⁶⁴

Mukaddimetü'l-Edeb, başlıca beş bölüme ayrılmıştır:

- a. İsimler: Konularına göre sıralanmış ve çoğul şekilleri gösterilmiştir.
- b. Fiiller: Arapça fiil kalıpları olan bablara göre, her bab kendi içerisinde fiilin yapısına göre ve fiiller yine kendi içinde Arapçada uygulanan

⁶¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1955), II, 464.

⁶² Sönmez, a.g.m., 163.

⁶³ Rahman İlmamedov, "Zemahşeri'nin Mukaddimet'ül-Edeb'inde Kur'an'la İlgili Terimler", *UÜİFD XX/2* (2011): 194.

⁶⁴ Geniş bilgi için bkz. Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 10.

alfabetik sıraya göre dizilmiş ve ayrıca mastarları da verilmiştir.

c. Harfler (isim ve fiil dışında kalan gramer unsurları)

d. İsim çekimi

e. Fiil çekimi

Bu bölümler içinde en uzun olanı eserin dörtte üçünü oluşturan fiiller bölümüdür. İsimler bölümü eserin ancak dörtte biri kadardır. 3., 4. ve 5. bölümler ise yalnızca birkaç sayfadan ibarettir ve mevcut nüshaların hiçbirinde bu kısa bölümlerin Harizm Türkçesi ile tercümesine rastlanmaz.⁶⁵

ez-Zemahşerî, eseri Arapça öğrenmek isteyen Atsız b. Muhammed'e ithaf ettiğine göre satır altı tercümelerini de onun ana dili olan Türkçe ile vermiş olmalıdır. Nitekim eserin en eski nüshaları Arapça metnin Türkçe veya Türkçe ağırlıklı tercümelerini içermektedir. Bu durum, Türkçe satır altı tercümelerin bizzat müellif tarafından yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. ez-Zemahşerî, önsözünde Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını istediğini kaydetmektedir. Burada "bütün diller" ifadesiyle o devirde ilim dili olan Arapça yanında Harizm bölgesinde bilinen Türkçe, Farsça ve Harizmce'yi de kastetmiş olmalıdır. Bütün bunlar dikkate alındığında ez-Zemahşerî, eğer *Mukaddimetü'l-Edeb*'e Arapçanın dışında bir dille satır altı tercüme yazmışsa bunun öncelikle Harizm Türkçesi ile olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Ancak o zamanlarda Harizm bölgesinde yaygın bir dil olan Farsça ile de tercüme etmiş olması muhtemeldir.⁶⁶

Mukaddimetü'l-Edeb'in isimler bölümünde kelimeler konularına göre sıralanmış ve her ismin çokluk şekli de kaydedilmiştir. Bu bölüm şu konulardaki kelimeleri içerir: Zaman kavramları, gökyüzü, yeryüzü, madenler, yollar ve yolculuklar, su ve sularda yaşayan varlıklar, bitkiler, çiçekler, tarım, meyve ve sebzeler, yerleşim birimleri, canlı varlıklar ve çeşitli soyut kavramlar, dini terimler, zanaatlar, meslekler ve bunlarla ilgili aletler, eczane ve bakkaliye nesnelere, yemekler, giyim-kuşam, sayılar, at ve silahlar, evcil ve yabani hayvanlar, kuşlar, renk isimleri. Zamirler, zarflar, ünlemler ve diğer bazı gramer unsurları da bu bölümde incelenmiştir. Fiiller bölümünde, fiiller bab denen kalıplara göre az harflilerden çok harflilere doğru gruplandırılmış, her bab kendi içinde ilgili fiilin harflerinin türüne ve Arapçada uygulanan alfabetik sıraya göre düzenlenmiştir. Ayrıca her fiilin mastarı ve gerekiyorsa geniş zaman kipi de gösterilmiştir. Harfler

⁶⁵ Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, 7.

⁶⁶ Bkz. DİA, Yüce, XXXI, 121, "Mukaddimetü'l-Edeb" maddesi.

bölümünde isim ve fiil dışında kalan diğer gramer unsurlarına yer verilmiş, son iki bölümde isim ve fiil çekimleri ele alınmıştır.⁶⁷

İmla özellikleri açısından bakıldığında; sözlükte *a* ve *e* seslerinin ^ا (elif) harfi ile gösterilmekte olduğu, ünsüzle başlayan ilk hecelerde çok az yazılırken, diğer hecelerde çoğunlukla yazılmadığı söylenebilir. Mesela تقى: “taki” ve سجىلماگ: “seçilmek” kelimelerinde olduğu gibi. *b, p* ünsüzleri, genelde tek noktalı, bazen de noktasızdır. Ara sıra *p* ve *ç* için üç nokta kullanılmıştır. اوج: “üç” gibi. Nazal nun dediğimiz ñ sesi daima نى ile yazılmıştır. تنكرى: “tañrı” örneğinde olduğu gibi. Aynı cinsten iki ünsüz çoğu kez tek harf olarak yazılmakta, okunurken ise çift okunmaktadır. Bunlarda bazen şedde de kullanılmıştır. ينى: “yattı” kelimesi gibi.⁶⁸

G. Mukaddimetü'l-Edeb'den Bazı Arapça-Türkçe Karşılık Örnekleri

Eski Türkçede Gök tanrı, Şamanizm, Maniehizm'in kavramlarını karşılayan Sogd, Sanskrit, Çince kelimeler veya onların Türkçe karşılıkları, tercümelere vardır. İslam'ın kabulüyle birlikte yeni dini kavramları karşılamak için yeni kelimelere ihtiyaç olmuş ve Türkçe bunu eskiden beri işlek olan türetme yani kelime yapımı yoluyla, kelimelerin yeni anlamlar kazanması yani kelimelerde anlam değişimleriyle ve alıntı kelimelerle olmak üzere üç yolla gerçekleştirmiştir. Türklerin İslam'ı kabul etmeleri ile Türkçede Arapça ve Farsça dini terimlerin sayısının çoğalmış olduğu bir gerçektir. Bu kelimelere Karahanlılar döneminde olduğu gibi, daha sonraki dönemde yani Harezmcede de sıkça rastlanmaktadır.⁶⁹

Mukaddimetü'l-Edeb'de yer alan Arapça dini kavram ve terimlere şu örnekler verilebilir: *âmin, âyet, berekât, bismillâh, din, cezâ, du'â', ecel, hac, hâcî, hâlâl, hâlîfe, hâmd, hârâm, harem, huşbe, İslam, kâdî, kâfir, kâmet* “iç ezan”, *kefen, kısmet, kıyâmet, kurban, lahid, la'net, mu'ezzin, şabır, rukû, salavât, selâm, sevâb, sûre, sunnet, şehîd, Şeytân, şükür, tekbîr, tesbîh, tövbe, vahy, vaşyyet, vâ'iz, va'z, yakîn, zafer, zâlim* vb.⁷⁰

Görüldüğü gibi *Mukaddimetü'l-Edeb*'den verilen örneklerdeki Türkçe kelimelerin birçoğu eski Türkçeden, Gök Tanrı inancından günümüze kadar

⁶⁷ DİA, Yüce, XXXI, 120, “Mukaddimetü'l-Edeb” maddesi.

⁶⁸ Geniş bilgi için bkz. *Mukaddimetü'l-Edeb* (Şuşter nüshası), 16.

⁶⁹ Afag Memmedova, “Mukaddimetü'l-Edeb'de Türkçe İslami Terimler”, *Mutad* IV/2 (2017): 452.

⁷⁰ Bkz. Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb* (İndeks), 83-215.

kullanılmaktadır. Türkler zamanla birkaç inanç değiştirmiş, ancak eski dinlerini ifade eden kelimeler biçim olarak kalmış ve yeni gelen dinin kurallarını, terimlerini karşılamıştır. Türkçe, kelime türetimi bakımından oldukça zengin bir dil olmasına rağmen, İslami terimlerin birçoğu aynen korunmuştur.⁷¹ Bunu Türkçenin yetersizliği veya acizliği ile açıklamak isabetli olmayacaktır. Çünkü Karahanlı ve Harezmi Türkçesi ile yazılan eserlerde birçok dini kavramın Türkçe kelimelerle aktarıldığı görülür. Burada dine yani ibadet / namaz diline yönelik bir saygıdan söz etmek çok daha doğru olacaktır.

Genel olarak *Mukaddimetü'l-Edeb*'de 16 yerde Kur'an ile ilgili terim geçtiği gerçeğinden hareketle, Kur'an'ın ve İslam'ın Türkçeye birçok dini kavram kazandırdığını kesin bir şekilde ifade etmek mümkün olacaktır.⁷²

Mukaddimetü'l-Edeb'de Farsçadan geçmiş kelime ve ifadeler de *âdine*: "cuma, cuma namazı" (s. 80⁷³), *bedbaht*: "kötü talihli" (s. 42), *can*: "can" (s. 72), *kömdi anı görge*: "onu mezara gömdü" (s. 33), *işkbây*: "sabır" (s. 53), *kâbin*: "nikah parası" (s. 34), *kâle*: "mal" (s. 45), *musulmân*: "müslüman", *namâz*: "namaz" ve *paygâmbâr*: "peygamber" gibi dini terim ve ifadeler örnek verilebilir.⁷⁴

Ayrıca ez-Zemahşerî'nin bu sözlüğünde geçen ıktı, ızğar, koymat, kurul, sübse, yaşguç (yaşmak) gibi sözcüklerin günümüzde sadece Türkmen Türkçesinde kullanılıyor olması, *Mukaddimetü'l-Edeb*'in dilinin Türkmen Türkçesine de da yakın bir dille yazılmış olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁵

Eski Türkçenin yazılı kaynaklarında *ünür*, "mağara"; *üngürmek*, "deldirmek, deştirmek, delik açtırmak"; *üngür*, "mağara, oyuk" anlamlarına gelir. *Mukaddimetü'l-Edeb*'de "kazmak" anlamında *ünğer* kelimesi kullanılmıştır. Türkçenin en eski dönemlerinden günümüze kadar verimli ekler arasında olan fiilden isim yapan *-ma*, *-me* burada da *unğ-* fiiline eklenerek Eski Türkçe ve Karahanlıcada rastlamadığımız "mezar" anlamında yeni bir kelime oluşturmuştur. Yine yunuğ "abdest" kelimesi *Mukaddimetü'l-Edeb*'de şöyle geçer: *Yunuğ bozar iş kıldı er* (s. 32). Burada "yıkamak" anlamındaki *yu-* fiilinden *yun-* "yıkamak" fiili, ondan da "abdest" manasında *yunuğ* kelimesi türetilmiştir. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde "yıkamak"

⁷¹ Memmedova, a.g.m., 458.

⁷² İlmamedov, a.g.m., 196.

⁷³ Verilen örneklerin tamamında *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Nuri Yüce tarafından hazırlanan Şuşter nüshasındaki sayfa numarası kullanılmıştır.

⁷⁴ Krş. Memmedova, a.g.m., 452.

⁷⁵ İlmamedov, "Zemahşerî'nin Mukaddimetü'l-Edeb Eserinin Türk Dilleri İçin Önemi", 556.

anlamında *yuyun-* fiili kullanılmaktadır. *yun-* "yıkanmak" kelimesine Eski Türkçe eski ve ortaçağ metinlerinden günümüz halk ağızlarına kadar (Kuyunun başında mevtam *yunuyor* / Düşmanlarım kıs kıs olmuş gülüyor. Halk Türküsü) birçok sahada rastlanmaktadır.⁷⁶

Mukaddimetu'l-Edeb'de Türkçenin kelime hazinesi için mühim olan birçok kelime karşımıza çıkar. Eserden seçilmiş orijinal kelime, ifade ve deyimlere şunlar örnek verilebilir: *aplak* (s. 79): horoz; *bıskır* (s. 60): gülümsemek; *bötüm* (s. 68): ekşi (yüz); *eje ~ ajya* (s. 49, 51): kireç, sıva, alçı; *kozgat* (s. 37): sürmek, götürmek; *ösk* (s. 72): istek, özlem; *ötür* (s. 41): ishal olmak / sürümlü yapmak; *boyun sümezlik kıldı* (s. 78): itaatsizlik; *oltangladı* (s. 36): taban geçirmek, yamamak; *ürpek* (s. 78): püskül; *yabuldağ* (s. 78): çıplak, palansız; alp-luğ kılıştı-lar, saf-dın çıkıp uruştı-lar (s. 72): saftan çıkıp alp gibi vuruştular.⁷⁷

H. Eserin Sözlük Bilimi Açısından Değeri

Mukaddimetu'l-Edeb, Orhun Yazıtları ve *Divanu Lugâti't Türk*'ten sonra bize intikal eden Türkçenin en eski ve dolayısıyla en önemli yazılı mirasıdır. Öncelikle eserin mahiyeti gereği ciddi bir dil değeri vardır. Bu değer felsefe bakımından Arapça, fonksiyon bakımından Türkçe ile ilgilidir. Her şeyden önce metin Arapça olup satır araları Harezmi Türkçesi, Farsça, Harizmce, Moğolca, Çağatayca, Osmanlıca vb. dillerdeki açıklamalarla tercüme edilmiştir. Eser aynı zamanda bir mukayeseli diller antolojisi olarak görülebilir. Eserin bizi ilgilendiren en önemli yanı, Arapça kelimelerin Türkçe karşılıklarının verilmesi ve böylece bu diller arasında karşılaştırma imkânı vermesidir. Arapça karşılıklar, Harezmi Türkçesiyledir. Burada Harezmi Türkçesiyle ilgili olduğu kadar, genel anlamda Türkçeye ilgili olarak da bilgi demetleri sunulmuş oluyor. Bu gibi çalışmaların, günümüz Türkçesi için çok da önemli bir dil malzemesi olduğu şüphesizdir.⁷⁸

Mukaddimetu'l-Edeb, hem bir dilbilgisi kitabı hem de bir ders kitabıdır. Şark-İslâm medreselerinde asırlarca, ders kitabı olarak okutulmuştur. Eser, verdiği dil bilgileri üzerinde tercüme edildiği her dilin özelliklerini gösterdiği için, ayrıca kıymetlidir. Bilhassa Oğuz, Kıpçak, Kanklı Türklerinin lehçeleri hakkında aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Böylelikle eser, *Divânu Lugâti't-Türk*'ün, nispeten eksik bıraktığı, Batı-Oğuz Dili'ne ait bilgileriyle Kaşgarlı

⁷⁶ Memmedova, a.g.m., 456-457.

⁷⁷ Krş. Mehmet Turgut Berbercan, "Türk Tercüme Edebiyatı Üzerine İncelemeler: Harezmi Türkçesi ile İlk Adaptasyonlar," *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* IV/7 (2015): 5.

⁷⁸ Hüseyin Akyüz, *Türk Eğitimcileri I* (İstanbul: MEB Yayınları, 2001), 132.

Mahmud'un eserini tamamlayan bir kitap değerindedir. Diğer taraftan *Mukaddimetu'l-Edeb*'de meselâ mektep, şehir, minare, medhal, kariye, hamam, duvar, şark, garb gibi yer ve yön isimlerinin Türkçe karşılıkları ve kültür istilahları vardır.⁷⁹ Bunların Türk Kültür Antropolojisi bakımından paha biçilmez değeri vardır. Bu yönüyle eser, Türkoloji bilimine de önemli katkılar sağlamaktadır.⁸⁰

Eser, etnolojik, sosyo-psikolojik ve dil mantalitesi bakımından da orijinallikler taşır. Arapça sözcüklerin Türkçe karşılıklarının verilmesi, etnolojik ve sosyo-psikolojik bakımdan da önemlidir. Meselâ, "mektep: oğlanın okuduğu yer; tavan: evin kökesi; şark: gün doğar yer; garp: gün batır yer; misafirhane: konukluk ef; matbah: aş pişirgü ef" gibi açıklamaların Türk diline anlatım tekniği açısından büyük katkılarının olacağı tabiidir.⁸¹

Mukaddimetu'l-Edeb, X. ve XI. yüzyıl Harezm Bölgesi Türk folklor ve kültür hayatına dair de önemli ipuçları taşımaktadır. Mesela; "Mektep: Oğlan okur yer" ifadesinden "okul" dediğimiz örgün eğitim kurumunun varlığını ve daha ziyade oğlanların oraya devam ettiğini çıkarmak mümkün olabilir. Diğer bazı dikkat çeken örnekler ise şöyledir: *Sınağ* : imtihan (s. 42); *timar* : bakım (s. 66); *okı* : okumak (s. 47); *otacı* : hekim, doktor (s. 77); *danişmend* : bilgin (s. 41); *sefihlik* : bilmezlik, cahillik (s. 64); *yolçıla* : akıl yürütmek (s. 77); *zirek* : akıllı, anlayışlı (s. 75); *bilgen* : bilgin, alim (s. 75); *biti* : yazmak (s. 42); *bitig* : kitap, mektup (s. 32); *ozmak* : yarış, ileri geçme (s. 73); *rây* : görüş, fikir, düşünce (s. 58); *sağın* : düşünmek (s. 45), *uk* : anlamak (s. 69); *uğturdı anğa* : ona anlattı (s. 37) *us*: akıl, anlayış (s. 31); *ünüş* : yarışmak, mücadele etmek (s. 55) vb.⁸²

Mukaddimetul-Edeb'de dikkat çeken özelliklerden biri de eserdeki Türkçe dini sözcüklerin çoğunun Arapça eşanlamlıları ile beraber kullanılmalarıdır. Mesela, Türkçe *kulluk toresi*, Arapça *din*; *tutunmak*, Arapça *sabır*; *orlağucu*, Arapça *mu'ezzin*; *yığaksız*, Arapça *hâlâl*; *yığaklı*, Arapça *hârâm* kelimeleri ile birlikte verilmiştir.⁸³

Bilindiği üzere Milattan önce dört bin yıla kadar uzanan köklü bir geçmişe sahip olan Türkçe, Ural-Altay grubuna ait eklemeli bir dildir. Türkçe bugün dünya üzerinde 220 milyondan fazla konuşuru ile Çince, Hintçe, İspanyolca, İngilizce, Arapça ve Rusça ile birlikte en fazla konuşulan yedinci

⁷⁹ N. Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: 1971), I, 261.

⁸⁰ Bkz. Sönmez, a.g.m., 165.

⁸¹ Banarlı, a.y.

⁸² Krş. Sönmez, a.g.m., 166.

⁸³ Memmedova, a.g.m., 458.

dil konumundadır.⁸⁴ Son yıllarda Türkiye’de gözlemlenen ekonomik ve siyasi gelişmelerle birlikte dünyada Türkçeye olan ilgi de artış göstermiştir. Bu durum beraberinde Türkçeyi öğrenmek isteyenlerin sayısını da artırmıştır.⁸⁵ Bu amaca uygun olarak geçmişten bu yana Türkçenin geçirdiği süreci en iyi şekilde tanıtmak için yapılacak çalışmalara büyük ihtiyaç olduğu gerçeğinden hareketle *Mukaddimetu'l-Edeb*'in bu konuda vazgeçilmez sözlüklerden biri olduğu aşikardır.

ez-Zemahşerî'nin *Mukaddimetu'l-Edeb* adlı sözlüğü hem pek çok terimin çeşitli Türk lehçelerindeki kullanımını hem de XII. yüzyıldaki Türk dilinin bilimsel muhtevasını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bu ve benzeri çalışmalar, Türkî dillerin zenginliğini ortaya koyması açısından önemlidir. *Mukaddimetu'l-Edeb*'in muhtevası ve değişik zamanlarda yazılmış farklı nüshalarından hareketle şunu rahatlıkla ifade edebiliriz: Türkî halkların kullandıkları çeşitli lehçeler hem oldukça fazla ortaklık göstermektedir hem de zaman içinde çok fazla anlam değişimine uğramamıştır. Dolayısıyla bugün Türkçe bir bilim dili olacaksa, diğer Türki lehçelerin bu bilim diline sağlayacağı katkı oldukça büyüktür.⁸⁶ Bunu ortaya koyarken dikkate alınması gereken sözlüklerden biri de *Mukaddimetu'l-Edeb*'dir.

Mukaddimetu'l-Edeb, Arapça, Farsça ve Orta Türkçe söz varlığı bakımından zengin bir kaynaktır. Özellikle Maveraünnehir ve çevresindeki Türk lehçelerinin bazı nadir kelimelerini içermesi, o dönemin dilini yansıtmaya bakımından da önemlidir. Ayrıca Arapça ve Türkçenin söz varlığı ve ortak geçmişi açısından da adeta bir hazinedir. Eserin içeriği incelendiğinde orada Orta Asya Türklerinin hayat teşkilatı ve genel anlamda Türklerin devlet varlığına dair işaretler de bulmak mümkündür. Bu bakımdan onun *Divânu Lugâti't-Türk'e* nispetle daha orijinal olduğu yorumlarına dahi rastlanmaktadır.⁸⁷

Sonuç

Yabancılara Türkçe öğretiminin tarihi çok eskilere dayanır. Türklerin İslam'a girmesi ile birlikte bu iki dili bir araya getiren son derece özgün sözlükler ortaya çıkmıştır.

⁸⁴ Bu konuda farklı değerlendirmeler elbette vardır. Ancak Arapça ve Türkçenin bugün dünya üzerinde en çok konuşulan ilk on dil içerisinde olduğu rahatlıkla söylenebilir.

⁸⁵ Krş. Cihan Çakmak, "Yabancılara Türkçe Öğretiminin Tarihçesine Genel Bir Bakış Denemesi", *Kırıkkale Üniversitesi Sos. Bil. Dergisi* IV/2 (2014): 178.

⁸⁶ İlmammedov, a.g.m., 207.

⁸⁷ Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi - II*, 124.

Türk sözlükçülüğünün kuruluşu asıl olarak Karahanlılar dönemine rastlamaktadır. Bu çerçevede oluşturulan sözlükler, Arap sözlük hazırlama ekolleri temelinde hazırlanmıştır. Kaşgarlı Mahmud, Türk asıllı Arapça sözlük yazarı Ebû İbrâhîm el-Fârâbî'nin *Divânu'l-Edeb*'de uyguladığı kalıp ve ayak ekolünü, Türk dilinin ses yapısını dikkate alarak geliştirmiş ve ilk Türk sözlükçülüğü ekolünü de kurmuştur. Ancak Kaşgarlı'nın başlattığı sözlük çalışmalarının, daha sonraki bilginler tarafından sürdürülememesi hem Türk sözlükçülük tarihi hem de Türk dilinin söz varlığının tespiti açısından büyük bir eksikliklerdir. Kaşgarlı Mahmud'dan sonra, Türk sözlükçülüğü alanında onun kurduğu ekolden habersiz ve farklı olarak Harezmi ve Kıpçak sahasında gerek Türk gerekse Arap bilginler tarafından Türk dilini öğrenmek ve öğretmek amacıyla çeşitli tarzlarda sözlükler oluşturulmuştur. Bunlardan biri de bugünkü Özbekistan topraklarında bulunan Harezmi'nin Zemahşeri kasabasında doğan ez-Zemahşeri'nin *Mukaddimetul-Edeb* adlı sözlüğüdür. *Mukaddimetul-Edeb*, Orhun Yazıtları ve *Divânu Lugâti't Türk*'ten sonra bize intikal eden Türkçenin en eski ve dolayısıyla en önemli yazılı mirasıdır.

Bugünkü sözlük anlayışına yakın bir sistemle oldukça kullanışlı bir Arapça lügat olan *Esâsu'l-Belâga*'yı hazırlayan ez-Zemahşeri, Arapça öğrenmek isteyen Harzemşahlar Devleti Hükümdarı Atsız b. Muhammed için de *Mukaddimetul-Edeb*'i kaleme almıştır. Bu, onun Türkçe yazılmış tek eseridir. Arapça pratik bir sözlük niteliğinde olan *Mukaddimetul-Edeb*'in ez-Zemahşeri tarafından yazılmış asıl nüshası şu ana kadar bulunamamıştır. İstinsah edilmiş Arapça-Farsça-Türkçe yazma nüshaları çoktur ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır.

Mukaddimetul-Edeb'in ana yapısı, Arapça metin satır aralarına eklenen çeşitli Türk lehçeleri ile açıklamalarından oluşmaktadır. Arapça, Farsça ve Orta Türkçe söz varlığı bakımından zengin bir hazine niteliğindeki eser, Maveraünnehir ve çevresindeki Türk lehçelerinin bazı nadir kelimelerini içermesi, o dönemin dilini yansıtmaları bakımından son derece önemlidir.

Eser, aynı zamanda bir mukayeseli diller antolojisi sayılabilir. Arapça karşılıklar, Harezmi Türkçesiyledir. Harezmi Türkçesi'ni içeren en kapsamlı yayım, *Mukaddimetul-Edeb*'in Şuşter Nüshasını, dil özellikleri, metin ve dizin olarak yayımlamış olan Nuri Yüce'ye aittir. Bu baskıda yaklaşık elli sayfalık bir dilimde eserin metin kısmı tamamen verilmiştir. Üç binden fazla alfabetik madde ile bu eserin o döneme ve coğrafyaya ait dili günümüze yansıtan büyük bir hazine olduğu açıktır. Eserin içeriği incelendiğinde orada Orta Asya Türklerinin hayat teşkilatı ve genel anlamda Türklerin devlet varlığına

dair işaretler de bulmak mümkündür. Bu bakımdan onun *Divânu Lugâti't-Türk'e* nispetle daha orijinal olduğu dahi söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Akar, Ali. "Türkçe-Arapça Arasındaki Sözcük İlişkileri," Karadeniz-Blacksea-Chornoye More II/8 (2010): 9-16.
- Aksan, Doğan. Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim. Ankara: TDK Yayınları, 2003.
- Akyüz, Hüseyin. Türk Eğitimcileri I. İstanbul: MEB Yayınları, 2001.
- el-'Askerî, Ebû Hilâl Hasen b. Abdillâh es-Sehl. el-Mu'cem fî Bakıyyeti'l-Eşyâ, maa Zeyli Esmâi Bakıyyeti'l-Eşyâ li-Ebî Hilal el-Askerî. Thk., Ahmed Abduttevvab. Kahire: Daru'l-Fazîle, ts.
- Aslan, Ahmet. "Arap Dilinde Sözlük Çalışmaları," *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* III/3 (1997): 348-357.
- Attâr, Ahmed Abdulgafûr. es-Sıhah ve Medârisu'l-Mu'cemâti'l-Arabıyye. Mekke: 1990.
- Banarlı, N. Sami. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: 1971.
- Berbercan, Mehmet Turgut. "Türk Tercüme Edebiyatı Üzerine İncelemeler: Harezmi Türkçesi ile İlk Adaptasyonlar." *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* IV/7 (2015): 1-11.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Büyük Tefsir Tarihi. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1955.
- Caferoğlu, Ahmet. Türk Dili Tarihi-II. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984.
- Cumakunova, Gülzura. "Türk Sözlükbiliminin Etkileşim Alanları," *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (2011): 15-30.
- Çakmak, Cihan. "Yabancılara Türkçe Öğretiminin Tarihçesine Genel Bir Bakış Denemesi." *Kırıkkale Üniversitesi Sos. Bil. Dergisi* IV/2 (2014):167-182.
- Demirci, Jale. "Kıpçak Sözlükleri." *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi* VI (1998): 145-151.
- DİA, Mustafa Erkan. 44 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- DİA, Mustafa Öztürk ve Mehmet Suat Mertoğlu. 44 cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- DİA, Nuri Yüce. 44 cilt. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Doğan, Yusuf. "Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk

- Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi," CÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi XX/2 (2016): 329-348.
- Doymaz, Cafer Tayyar. "Ebû Hayyân el-Endelusî'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-Darab Min Lisâni'l-Arab Adlı Eserinin Tahlili." Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2006.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelusî. Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1309.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelusî. Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk. Haz., A. Melek Özyetgin. Ankara: Köksav Yayınları, 2001.
- Ercilasun, A. Bican. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, 7. bs. Ankara: Akçağ Yayınları, 2009.
- el-Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. Kitâbu'l-Ayn: muratteben alâ hurûfi'l-mu'cem. Thk., Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Gündüzöz, Soner. "Arap Sözlük Bilimi ve Sözlük Çalışmaları." İslam Medeniyetinde Dil İlimleri, İstanbul: İsam Yayınları, 2015.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. Vefeyâtul-A'yân. Beyrut: Dâru Sâdir, 1994.
- İlmamedov, Rahman. "Zemahşeri'nin Mukaddimet'ül-Edeb'inde Kur'ân'la İlgili Terimler." UÜİFD XX/2 (2011): 191-207.
- İlmamedov, Rahman. Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: "Zemahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb Eserinin Türk Dilleri İçin Önemi." Gönül Sultanları Buluşması. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB), 2014, 549-556.
- Köprülü, Fuat. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken Nşr., 1986.
- Kramer, Samuel Noah. Tarih Sümer'de Başlar. Çev., Hamide Koyukan. İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 1999.
- Kuyma, Erol. "Harezmi Dönemi Türkçesi ve Eserlerine Genel Bir Bakış," Hitit Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Dergisi VIII/1 (2015): 367-383.
- Memmedova, Afag. "Mukaddimetü'l-Edeb'de Türkçe İslami Terimler." Mutad IV/2 (2017): 449-462.
- Nassâr, Hüseyin. el-Mu'cemu'l-Arabî / Neş'etuhu ve Tatavvuruh. Kahire: 1988.
- Ölker, Gökhan. "Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü." Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 2011.
- Öz, Yusuf. "Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Manzum Sözlükler." Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 1996.
-

- Özek, Ali. ez-Zemahşeri ve Arap Lugatçılığındaki Yeri. İstanbul: Ensar Nşr., 2005).
- es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn b. Aybeg. el-Vâfi bi'l-Vefeyât. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2000.
- Sağol, Gülден. "Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile Yazılan Eserler," *Türkler* 5 (2002): 804-813.
- Sönmez, Selami. "Ebu'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri Mukaddimetü'l-Edeb'in Didaktik Değeri." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 40 (2009): 147-169.
- Şensoy, Sedat. *Veysî ve Eseri Merace'l-Bahrayn*. İstanbul: 2010.
- TDK. *Kitâbu Mecmû'ı Tercumân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Haz., M. Sadi Çöğenli, Recep Toparlı ve Nevzat H. Yanık. Ankara: 2000.
- TDK. *ed-Durratu'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Turkiyye*. Haz., Recep Toparlı. Ankara: 2003.
- TDK. *Türkçe Sözlük*. 10. Baskının Tıpkıbasımı. Ankara: 2009.
- Togan, Z. Velidi. "Zemahşeri'nin Doğu Türkçesi ile Mukaddimetü'l-Edebi." (İstanbul: 1965), <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/172904>, 81-92 (erişim 11.06.2018).
- Toprak, Funda. "Harezmi Türkçesi ve Fiillerin Özellikleri." *Türk-Kırgız Manas Üniversitesi Sos. Bil. Dergisi* 13 (2003): 105-118.
- Yavuzarslan, Paşa. *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*. Ankara: Tiydem Yayıncılık, 2009.
- Yüce, Nuri. *Mukaddimetü'l-Edeb: Hvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şufter Nüshası*. 3. bs. Ankara: TDK Yayınları, 1993.
- ez-Zehabî, Muhammed Huseyn. *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1995.
- ez-Zehabî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. Beyrut: 1990.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer el-Harezmi. *Mukaddimetü'l-Edeb/Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü*. Haz., Mustafa S. Kaçalın. Ankara: TDK Yayınları, 2009.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmud b. Ömer el-Harezmi. *el-Mufassal fi Sınâ'ati'l-İ'râb*. Nşr., Hâlid İsmâil Hassân. Kahire: 2006.
- ez-Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002.

bilimname XXXVI, 2018/2, 426-428

Arrival Date: 08.08.2018, Accepting Date: 10.10.2018, Publishing Date: 31.10.2018
doi: <http://dx.doi.org/10.28949/bilimname.452080>

DICTIONARIES COMBINING ARABIC AND TURKISH IN KHWARAZM-KIPCHAK PERIOD: The Example of Al-Zamakhshari's *Muqaddimat Al-Adab*

© Muhammet Vehbi DERELİ^a

Extended Abstract

The history of teaching Turkish to foreigners is based on very old ones. A lot of research, articles and books have been written in this area. With the entry of Turks into Islam, very unique dictionaries have emerged that bring these two languages together.

Of course, Islam is the basis of Turkish-Arabic relations. With the acceptance of Muslims by the Turks, many foreign language vocabulary began to be exchanged between these two languages, mainly religious. The foundation of the Turkish literary body is mainly found in the Karakhanids period. With the acceptance of Islam by the Turks, a new culture circle has been formed for the Turks. The dictionaries created in this framework were prepared on the basis of the Arabic dictionary preparation associations. Mahmud al-Kashgari, taking into account the sound structure of the Turkish language, developed the mold and rhyme school which the Turkish Arabic dictionary writer Abu Ibrâhîm Ishâq b. Ibrahim al-Farabi applied in *Dîvânu'l-Edeb* and so he established the first Turkish lexicography. However, the fact that the dictionary studies initiated by al-Kashgari are not maintained by later scholars is a great lack in both the history of Turkish lexicography and the determination of the vocabulary of the Turkish language. After Mahmud al-Kashgari, dictionaries were formed in various styles in order to learn and teach the Turkish language by both Turkish and Arab scholars in the field of Khwarazm and Kipchak unaware of the language he established in the field of Turkish lexicography. One of these is al-Zamakhshari's *Muqaddimat al-*

^a Assoc. Prof., Necmettin Erbakan University Theology Faculty, mvdereli@gmail.com

adab.

Khwarazm is a region in the south of Lake Aral where the state called the Khwārezm-Shāh is established in the vicinity of the delta where the Ceyhun (Amuderya) river flows into Aral. The Khwarazm region played an important role as a second literary center near Kashgar before the Mongol era. This region has preserved its own structure in the time of the Altınordu, even the Mongolian influxes have not prevented the development of Islamic Turkish literature there.

The language spoken in Khwarazm in the early days of Islam was the Khwarazm dialect, which in fact was very different from other Iranian dialects, with being Iranian. Turkicization of the Khwarazm which started in the 11th century continued until the 13th century and the establishment of a new writing language in the Khwarazm and its affiliated regions could be realized after the Turkicization of this region. Oghuzs and Kipchaks played a very important role especially in the Turkicization of Khwarazm. The elements of Kipchak, which are close to the Oghuzs and Turkmens close to them and the language of Oghuzs again, have been influential in the formation of Khwarazm Turkic. The influence of the Oghuz language and Hakaniye Turkish in the the Seljuks period was also a factor in the formation of literary Turkic people in Khwarazm. These elements, which play a role in the Turkicization of the region, have also formed the region's distinctive dialect. This dialect is Khwarazm Turkish, which is connected with the Karakhanid writing language and formed with a mixture of dialing dials such as Oghuz, Kipchak. This dialect, which developed from Karakhanid Turkish in the 13th century and left its place in Chagatai Turkish in the 15th century, has become an interesting writing language in terms of reflecting dialects of various lengths. The subject of this work, Muqaddimat al-adab, is also rich in Arabic, Persian and Middle Turkic words. Especially important is the fact that the Turkish dialects in Mavera and surrounding areas contain some rare words, which reflects the language of that period.

The writer of the verse Jar Allah Abi al-Qasim Mahmud ibn Umar al-Khwarazmi al-Zamakhshari was born in the town of Zamahsher in Khwarazm, located in the territory of Uzbekistan today, 467/1075. Despite not being Arabian, al-Zamakhshari, also known as Arabic grammarian due to his mastery on the ground, is a linguist and a theologian who gives important works in Arabic Language Grammar and Literature, Tafsir, rhetoric, al-ma'ānī, al-bayān and even Fiqh (Islamic Law) fields. The Arab and Turkish lexicography is also an account that we owe a lot to him. The author, who

prepared “Asas al-balaghah” which is a very useful Arabic luqat with a system close to the present dictionary understanding, he also wrote Muqaddimat al-adab for the ruler of the State of Khwārezm-Shāh who wanted to learn Arabic. This is the only work written in Turkish. The copy of Muqaddimat al-adab written by al-Zamakhshari, which is a practical dictionary in Arabic, has not been found so far. Translated versions of Arabic-Persian-Turkish writing are numerous and are found in various libraries around the world.

The dictionary, which consists of Arabic words and short sentences, is almost a treasure in terms of speech. Al-Zamakhshari is probably divided into five parts, which are the works, names, verbs, letters, noun and verb conjugation he wrote several years before his death. The names section constitutes one quarter of the work and the verb section constitutes three quarters. The other sections are a few pages. When the contents of the work are examined, it is possible to find the signs of the life organization of the Central Asian Turks and the state existence of the Turks in general. It is even seen that it is more original than Diwan Lugat at-Turk.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, az-Zamakhshari, *Muqaddimat al-adab*, Khwarazm Turkish, lexicography.

